

SPOŁECZNA ROLA SPORTU

Rozprawy Społeczne, nr 2 (VII), 2013

Patrycja Cedro

Uniwersytet Warszawski

Cedro P. (2013) *Społeczna rola sportu*. Rozprawy Społeczne, 2, (VII), s. 77-86

Streszczenie: Artykuł stanowi kompleksowe spojrzenie na sport poprzez pryzmat oddziaływania społecznego. Jego celem jest bowiem naświetlenie wielowymiarowości dziedziny, która w obliczu postępującej komercjalizacji oraz pozornie zaakceptowanej neutralności, wydaje się ulegać stopniowemu zawężeniu wyłącznie do płaszczyzny polityczno-ekonomicznej. Jak tymczasem dowodzą przedstawione w artykule selektywne przykłady, sport odgrywa nadzwyczaj istotną rolę w kształtowaniu relacji społecznych, będąc z jednej strony spoiwem lokalnej tożsamości, z drugiej natomiast wpływając dezintegracyjnie na poczucie jedności narodowej. Ich wydziwiewkami oraz reprezentatywnym faktom z historii sportu – świadomie okrojonym do zagadnień spójności społecznej, rasizmu i chuligaństwa – towarzyszy ponadto syntetyczny przegląd regulacji instytucjonalnych, oddający rosnące znaczenie społecznego wymiaru dyscypliny.

Słowa kluczowe: sport, społeczeństwo, tożsamość, solidarność, rasizm

Wstęp

Sport rzadko bywa przedmiotem szczegółowych analiz naukowych i politologicznych, co jak zauważa Wojciech Lipoński, wynika z jego lekceważącego postrzegania oraz traktowania jako dziedziny zbyt mało poważną, by uwzględniać ją pospołu z historią wojen, ekonomii, czy systemów politycznych (Lipoński 2002, s. 205). Nadmierne skupienie uwagi na elementach współzawodnictwa i rywalizacji międzynarodowej, nierzadko uznawanych za jego nadrzędne atrybuty, umacnia bowiem powszechnie panującą opinię o apolitycznym charakterze ów dyscypliny, istotnie podważającym zasadność kwalifikowania jej do szeroko pojętej kategorii nauki. Nie bez znaczenia są tymczasem wyraźnie nakreślone konsekwencje wydarzeń sportowych, które na przestrzeni ostatniego stulecia niejednokrotnie wykraczały dalece poza arenę rozgrywek, wyraźnie odkiskając się na wewnątrzpaństwowych procesach społecznych i gospodarczych, rzutując jednocześnie na sposób percepcji reprezentowanego podmiotu w skali międzynarodowej. Jako środek dla manifestowania krajowych ambicji, siły i możliwości, idea szlachetnej rywalizacji, przy zachowaniu czystych reguł gry, była bowiem z sukcesem wykorzystywana nie tylko jako element politycznej instrumentalizacji ze strony elit rządzących, lecz stanowiła również pole dla poszczególnych jednostek, mogących uzewnętrznić swoje wolnościowe, czy antysystemowe przekonania (Ferenc 2008, s.11).

Za najbardziej jaskrawy przejaw ów korelacji uznaje się Igrzyska Olimpijskie, zorganizowane w Berlinie w sierpniu 1936 roku, będące dla nazi-

stowskich władz III Rzeszy niepowtarzalną szansą zaprezentowania światu własnej potęgi, oddanej poprzez rozmach i charakterystyczne odniesienia do monumentalizmu czasów antycznych. Także trwający blisko pół wieku antagonizm bipolarny dostarcza licznych dowodów bezpośredniego przełożenia wyników sportowych na poczucie sukcesu i wzrost prestiżu określonych uczestników sceny międzynarodowej, czego reprezentatywny przykład stanowią powstałe wówczas radzieckie kuźnie talentów szachowych i lekkoatletycznych.

Współcześnie, odsunięcie na drugi plan kwestii ideologicznie motywowanej konfrontacji blokowej oraz sukcesywnie zgłaszane przez różne organizacje sportowe postulaty zmierzające do przywrócenia neutralności i niezależności rozpatrywanej dziedziny od wszelkich wpływów politycznych nie osłabiają jednakże mimo wszystko jej związków ze sferą społeczną i gospodarczą. Przeciwnie, relacja ta wykazuje wręcz tendencję silnie wzrostową, co wynika z internacjonalizacji kadr organizacji sportowych, którym sprzyja szereg czynników o charakterze stymulującym i koordynującym jak – dla przykładu – transfer wiedzy, mobilność zasobów ludzkich, czy uregulowania prawne o zasięgu międzynarodowym. Podkreślić w tym miejscu należy, iż o ile coraz częstsze spoglądanie na sport przez pryzmat ekonomii i komercjalizacji uwarunkowane jest stale postępującym procesem globalizacji, stanowiąc poniekąd konsekwencję liberalizacji handlu¹ i otwarcia państwowych granic, tak na gruncie społecznym o korelacji obu dyscyplin przesądza już sama definicja sportu. Zgodnie z przyjętą przez Radę Europy w 1992 roku Europejską Kartą Spor-

Adres do korespondencji: Patrycja Cedro, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Uniwersytet Warszawski, ul. Krakowskie Przedmieście 3, 00-927 Warszawa, e-mail: patrycja.cedro@wp.pl

¹ „Sport jest dynamicznie rozwijającą się dziedziną obejmującą 3% światowego handlu, a także tym sektorem, który (...) rodzi nowe zmiany, m.in. w obszarze licencjonowania praw na emisje wydarzeń sportowych w telewizji”; zob. T. Soporek, *Sponsoring sportu w warunkach globalizacji*, Warszawa 2007, s. 60.

tu, oznacza on bowiem „wszelkie formy aktywności fizycznej, które poprzez uczestnictwo doraźne lub zorganizowane, stawiają sobie za cel wypracowanie lub poprawienie kondycji fizycznej i psychicznej, rozwój stosunków społecznych lub osiągnięcie wyników sportowych na wszelkich poziomach” (*The European Sport Charter*, art. 2., www.ethic-sandsport.com) Widoczne jest zatem bezpośrednie nawiązanie w dokumencie do idei antycznego olimpizmu greckiego, wyrosłego w oparciu o zasadę *kalokagathii*, kultuwującej harmonijny – tj. intelektualny, moralny i sprawnościowy – rozwój jednostki świadomej swej narodowości oraz obywatelskiej tożsamości.

Sport wobec rozwiązań instytucjonalno-prawnych

Z uwagi na wzrost i nasilenie współzależności międzynarodowych, nowożytny sport można wobec powyższego określić mianem powszechnego dobra cywilizacyjnego, zakorzenionego w nurcie przemysła skupionych wokół perspektyw transponowania helleńskich wzorców ku współczesności (Sozański i in. 2009, s. 18), którego społeczne ramy doktrynalne objęły właściwie wszystkie państwa, przewyciężając politycznie i kulturowo uwarunkowane antagonizmy, z zachowaniem tradycji oraz poszanowaniem charakteru narodowego poszczególnych regionów. Świadczy o tym formalny stan członkostwa Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego, który zrzesza obecnie 204 reprezentacje krajowe (<http://www.olympic.org/national-olympic-committees>), górując wyraźnie nad liczebnością ONZ (193 członków) – organizacji postrzeganej jako uniwersalna podstawa prawno – organizacyjna integrująca globalną społeczność (<http://www.un.org/en/members>).

Ponadto, na gruncie rozwiązań instytucjonalno-prawnych rosnące znaczenie dyscyplin sportowych w kontekście oddziaływania społecznego znajduje pełne odzwierciedlenie w szeroko rozumianej polityce Unii Europejskiej, wyraźnie przebijające się do paneli dyskusyjnych między jej organami już w początkach lat dziewięćdziesiątych minionego stulecia. W 1991 roku do obrad parlamentarnych na temat przyszłego kształtu organizacji włączono bowiem kwestie sportowe, których istotę podkreślić miało powołane wówczas Europejskie Forum Sportowe, złożone z przedstawicieli Komisji Europejskiej, Parlamentu Europejskiego, ministrów sportu państw członkowskich, narodowych komitetów olimpijskich oraz pozarządowych organizacji sportowych. Od tego czasu coraz częściej apelowano także do organów UE o ich większe zaangażowanie w tej dziedzinie, czego efektem są powstałe na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat, liczne inicjatywy i dokumenty, takie jak m.in. (Panfil i in. 2009 oraz <http://www.cie.gov.pl/www/serce.nsf/0/4D-8C348FA56A0134C125731C0027E2AC?Open&RestrictToCategory=>):

- rezolucje Parlamentu Europejskiego (m.in. raport nt. roli UE w dziedzinie sportu z 1997 roku, rezolucja o społecznej funkcji sportu z 2000 roku, ustanowienie Europejskiego Roku Edukacji przez Sport – tzw. EYES 2002, rezolucja w sprawie rozwoju sportu z 2005 roku);
 - deklaracja stanowiąca załącznik do Traktatu Amsterdamskiego (1997 roku), nawiązująca do społecznej funkcji sportu poprzez podkreślenie jego znaczenia dla kształtowania poczucia tożsamości i integracji międzyludzkiej;
 - raport z Helsinek (1999 roku) uzupełniający powyższą deklarację o dosadne podkreślenie oddziaływania sportu na ludność zamieszkującą Europę, również w świetle negatywnym osadzonym na doping, rasizm i przemoc na stadionach;
 - Deklaracja Nicejska (2000 roku) zawierająca zapisy o równym dostępie kobiet i mężczyzn do aktywności sportowej;
 - ustanowienie w 2004 roku Europejskiego Roku Wychowania przez Sport;
 - organizacja konferencji „UE i sport: zgodność z oczekiwaniami”, będącej formą dialogu z Europejskim Ruchem Sportowym (2005 roku);
 - Plan działań na rzecz równości kobiet i mężczyzn na lata 2006–2010, przyjęty przez Komisję Europejską w 2006 roku, w którym wyszczególniono sześć priorytetowych obszarów w zakresie walki ze stereotypami dotyczącymi płci, funkcjonującymi również na niwie sportu.
- Za najbardziej doniosłe osiągnięcie UE, systematyzujące dotychczasowe działania w zakresie ukierunkowania polityki europejskiej względem płaszczyzny sportowej, odnoszące się do jego roli społecznej, wymiaru gospodarczego oraz sposobu organizacji w Europie uznaje się jednak opublikowaną stosunkowo niedawno (w 2007 roku) *Białą księgę*, której głównym celem jest określenie strategicznych wytycznych dla sportu w regionie, zachęcenie do dyskusji nad konkretnymi problemami, zwiększenie zauważalności sportu w unijnym procesie politycznym oraz zwiększenie świadomości społeczeństwa odnośnie do potrzeb i szczególnych cech sektora. Realizacji tak sformułowanych kierunków rozwoju służyć ma natomiast skupienie państw członkowskich na przejrzyście wyszczególnionych w dokumencie zagadnieniach, sprowadzonych w ujęciu społecznym do:
- poprawy zdrowia publicznego poprzez aktywność fizyczną;
 - łączenia sił w walce z dopingiem;
 - uwydatnienia roli sportu w kształceniu i szkoleniu;
 - propagowania wolontariatu i aktywnej postawy obywatelskiej przez sport;
 - wykorzystania potencjału zawartego w sporcie do celów integracji społecznej i równości szans;
 - wzmacniania środków zmierzających do zapobiegania rasizmowi i przemocy oraz do walki z nimi;

- dzielenia się wartościami europejskimi z innymi częściami świata;
- popierania zrównoważonego rozwoju (Biała księga na temat sportu, <http://ec.europa.eu>).

Choć zatem problematyka sportowa nigdy nie była marginalizowana przez instytucje unijne, stanowiąc nieodłączny przedmiot ich prac – ze szczególnym wskazaniem roli Komisji Europejskiej, Rady Unii Europejskiej, Parlamentu Europejskiego (w którego strukturach funkcjonuje Komisja Kultury i Edukacji właściwa dla analizowanego obszaru), jak również Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości – to jednak dopiero wraz z wejściem w życie Traktatu z Lizbony sport formalnie został zakwalifikowany jako dziedzina w pełni podlegająca kompetencjom Unii Europejskiej. Zgodnie z art. 165 TFUE (dawny art. 149 TWE) organizacja powinna w związku z tym przyczyniać się do „(...) wspierania europejskich przedsięwzięć w zakresie sportu, uwzględniając jego szczególny charakter, jego struktury oparte na zasadzie dobrowolności oraz uwzględniając jego funkcję społeczną i edukacyjną” (Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, art. 165 (art. 149 TWE), <http://eur-lex.europa.eu>). Jest to więc przełom w podejściu do kategorii sportowej, gdyż wprowadzenie jej do prawa pierwotnego, radykalnie zmienia pozycję owej kwestii w UE, skutkując m.in. reorganizacją formalnej i nieformalnej struktury instytucji – tj. poprzez zobowiązanie do organizowania spotkań Europejskich Ministrów Sportu (w ramach Rady Unii Europejskiej Edukacja, Młodzież i Kultura) oraz powołanie nowej Grupy Roboczej Rady UE, zajmującej się wyłącznie dziedziną sportu. Ponadto, umocowanie zagadnienia w Traktacie o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej istotnie poprawia jego kondycję finansową, co wiąże się z ustanowieniem budżetu dla sportu, jak również wpływa na podniesienie globalnej roli organizacji, której jako jednolitemu podmiotowi posiadającemu na mocy dokumentu osobowość prawną, przysługuje głos na międzynarodowych forach poświęconych sprawom sportowym (Ministerstwo Sportu i Turystyki Rzeczypospolitej Polskiej, <http://www.msport.gov.pl/sport-w-unii-europejskiej>).

Pamiętać bowiem należy, iż regulacje w zakresie społecznego wymiaru badanej dziedziny leżą w gestii niezliczonej liczby organizacji, federacji i stowarzyszeń, tworzących słabo skorelowaną i skonsolidowaną strukturę. Poza wskazanymi powyżej Radą Europy i UE, instytucjami, które sport wpisują jako jeden z filarów swojej działalności wymienić więc należy dodatkowo Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz ONZ, realizującą program rozwoju sportu i wychowani fizycznego za pośrednictwem swej wyspecjalizowanej platformy kooperacji w obszarze edukacyjno-kulturowym (UNESCO). Co więcej, koniecznym jest także odwołanie do działalności pozarządowych form współpracy ukierunkowanych wyłącznie na problematykę sportową. Tu niewątpliwie na czoło wysuwają się sprofilowane w zakresie

określonych dyscyplin podmioty, jak dla przykładu powołana w 1904 roku Międzynarodowa Federacja Piłkarska FIFA (*Fédération Internationale de Football Association*), licząca obecnie 209 federacji państwowych (<http://www.fifa.com/aboutfifa/organisation/associations.html>), Międzynarodowa Federacja Piłki Siatkowej FIVB (*Fédération Internationale de Volleyball*), zrzeszająca 220 związków krajowych (http://www.fivb.org/EN/FIVB/FIVB_Structure.asp), czy stowarzyszenie organizacji narodowych, rządzące międzynarodową koszykówką – FIBA (*Fédération Internationale de Basketball*), której stan członkowski osiąga poziom 213 delegacji (<http://www.fiba.com/pages/eng/fc/FIBA/quicFact/p/openNodeIDs/962/selNodeID/962/quicFacts.html>).

Należy mieć jednak świadomość, iż katalog wszystkich podmiotów tworzących instytucjonalną płaszczyznę światowego sportu nie zamyka się w zarysowanych powyżej ramach. Nie sposób bowiem wyszczególnić i opisać ogółu ugrupowań zaangażowanych w jego rozwój i popularyzację, tak na szczeblu lokalnym, jak również globalnym, co wynika głównie z ich mnogości, zróżnicowanej podmiotowości prawnej, zdywersyfikowanego stopnia autonomii oraz odmiennych zdolności oddziaływania na środowisko sportowe. Niemniej, niezależnie od zasięgu swojej działalności, przedmiotu bezpośredniego zainteresowania i potencjału wpływania na kształt współczesnego sportu, niemal każda z tych instytucji podkreśla wielowymiarowy charakter analizowanej dziedziny, wypuklając przede wszystkim jej influencyjność wobec sfery społecznej.

Solidarność, jedność, tożsamość społeczna – kreacyjna funkcja sportu

Uznając współczesny sport za niewątpliwy fenomen XX i XXI wieku, można nim tłumaczyć złożoność wielu zjawisk zachodzących na gruncie socjologii, politologii, czy nauki o stosunkach międzynarodowych. Jak słusznie wskazują Łukasz Panfil i Tomasz Seweryniak stanowi on wręcz determinantę wielu kategorii społecznych, co obaj badacze uzasadniają poprzez teoretyczne odniesienie do procesów integrowania różnych społeczeństw, kultur i religii. Sport pomaga ich zdaniem zacierać także różnice rasowe i narodowościowe, a zarazem we wspaniały sposób pozwala kultywować przynależność narodową (Panfil i in. 2009, s.25). Co więcej, pobudza istotne wartości takie jak tolerancja i solidarność, przyczyniające się do budowania aktywnych postaw obywatelskich wśród jednostek, czego potwierdzenia należy upatrywać w empirycznych przejawach zależności zachodzących na linii sport – społeczeństwo.

Szukając odpowiedniego przykładu oddającego bliskość zasygnalizowanej korelacji, warto więc odwołać się do regionu Ameryki Łacińskiej, gdzie sport – ze szczególnym naciskiem na futbol – uznawany jest za nierozzerwalne spoiwo tożsamości

narodowej, przyczyniające się do wzmocnienia poczucia odrębności i niezależności młodych republik latynoamerykańskich (Gawrycka 2009, s.448-450), oraz gdzie, z uwagi na niepodważalną odmienną od swego europejskiego pierwowzoru, skutecznie prowadzi do dynamizacji procesu identyfikacji i ideologicznego przywiązania ludności do obszaru zachodniej hemisfery. Jak bowiem pisze Tony Mason, piłka nożna zetknęła się tu z namiętnością i oddaniem, niewątpliwie niespotykanymi nigdzie indziej (Mason 2002, s.211), których oddziaływanie i powszechny charakter w pełni motywują zasadność określenia jej symbolem narodowego sukcesu i pojednania. Zwłaszcza z uwagi na fakt, iż tworzy ona w regionie poczucie porządku, stabilności i społecznej jedności, jest szczególnie ważna dla zinstytucjonalizowania i utworzenia elit rządzących (Gawrycka 2009, s.458).

Co równie istotne, w Ameryce Łacińskiej dyscyplina ta ma ważne znaczenie także w kontekście rywalizacji międzynarodowej, przebiegającej w świetle mitu o apolityczności i jej politycznej neutralności. Stanowiąc źródło społecznej tożsamości, daje bowiem podstawy dla wyodrębnienia zachodniej hemisfery jako niezależnego, względnie homogenicznego kręgu kulturowo-cywilizacyjnego, który mimo postępującej globalizacji świata sportu, ciągle zachowuje własną historię i tradycje nierozzerwalnie związane z niepowtarzalną, typowo latynoamerykańską specyfiką gry.

Pamiętając ponadto, że rozległe pojmowana kategoria sportu jest wprawdzie dziedziną stosunków przede wszystkim między ludźmi i tworzonymi przez nich zrzeszeniami, z drugiej jednak strony, także między zrzeszeniami i państwami oraz bezpośrednio między państwami (Młodzikowski 1979, s.7), przybiera ona w regionie formę instrumentu, bazującego na idei pokojowego współistnienia, funkcjonującego zarówno na poziomie władzy wewnętrznej, jak i zagranicznej. Służy więc dodatkowo podkreśleniu dumy z wywalczonej niezależności oraz umocnieniu prestiżu krajów latynoamerykańskich w wymiarze ponadregionalnym, co z uwagi na potencjał i specyfikę gry na tym obszarze pozwala uznać piłkę nożną za nieoceniony atut lokalnej kultury.

Należy bez wątplenia mieć jednak na względzie, iż przywołane odniesienie – choć w najbardziej jaszkrawy sposób przedstawiające sport jako czynnik autokreacji regionalnej tożsamości i poczucia narodowej jedności – nie stanowi jedyne dowodu pozytywnie weryfikującego zasadność twierdzeń o jego nieocenionej mocy sprawczej względem wymiaru społecznego. W równie klarowny sposób zależność tę oddać można także poprzez poszerzenie spektrum badania o rolę innych dyscyplin w porządku wewnętrznym określonych państw. Koszykówka, baseball bądź futbol amerykański w Stanach Zjednoczonych, japońskie sztuki walki czy nie bezspornie uznany za sport narodowy Kanady hokej dostarczają bowiem wystarczająco przejrzystych

wniosek, pozwalających traktować płaszczyznę sportową jako platformę porozumienia międzyspołecznego.

Świadczyć o tym mogą sondaże przeprowadzone przez Environics Analytics i Research Now i opublikowane w maju 2010 roku w dzienniku „The Globe and Mail”, których wyniki w jednoznaczny sposób pokazują, że kibicowanie hokeistom to jeden z czynników najbardziej integrujących przybyłych na północ kontynentu amerykańskiego imigrantów z wielokulturowym społeczeństwem kanadyjskim. Jak wynika z ankiety, choć wprawdzie blisko połowa rodzimych mieszkańców kraju deklaruje zainteresowanie ów dyscypliną, to wśród przybyłych do Kanady Włochów odsetek miłośników hokeja jest aż o 20% wyższy (wynosi 70%). Będący na drugim i trzecim miejscu imigranci – kolejno z państw arabskich i z regionu Azji Południowej – wykazują natomiast rezultat oscylujący wokół 64% i 61% kibiców północnoamerykańskiego sportu narodowego, co zdaniem inicjatorów badania pozwala sądzić, iż bycie fanem tej dyscypliny w rozpatrywanym regionie oznacza dla przyjezdnych publiczną deklarację identyfikowania się z kanadyjską tożsamością (Friesen i in. 2010, www.theglobeandmail.com). Hokej zaś, w tym świetle uznać należy za spoiwo cementujące społeczną wielokulturowość, tworzące podwaliny dla solidarności i poczucia jedności wśród obywateli.

Sport a społeczeństwo: ambiwalentny charakter relacji

Mnogość wypowiedzi traktujących sport jako źródło społecznej jedności nie stanowi wystarczającej podstawy, by przesądzić o jego niedwuznacznym charakterze. Równie wiele istnieje bowiem poglądów i interpretacji wskazujących na dezintegracyjny wymiar tejże dziedziny, akcentowany zwłaszcza w Anglii od połowy lat sześćdziesiątych XX wieku, jako odpowiedź na nasilone wówczas niepożądane zachowania kibiców, zjawiska wandalizmu oraz postępujące lekceważenie i zaniedbanie kwestii bezpieczeństwa na stadionach i arenach sportowej konfrontacji. W tym czasie – wzorem brytyjskich mediów – do słownika wprowadzono nawet nową terminologię do opisu obserwowanych zakłóceń porządku przebiegu meczów i innych widowisk, określanych od tej pory ogólnikowym hasłem *hooliganism*, odnoszącym się przede wszystkim do dyscypliny piłki nożnej, najbardziej w ówczesnym czasie podatnej na oddziaływanie społecznych dewiacji.

Wartym podkreślenia jest jednak fakt, iż w ujęciu socjologicznym, pod pojęciem „chuligaństwa” w latach sześćdziesiątych XX wieku krył się nieco odmienny typ agresji. Jak pisze Joanna Sochacka, zachowania kibiców miały wówczas charakter bardziej spontaniczny, emocjonalnie powiązany z danymi rozgrywkami i polegały w głównej mierze na „zdobywaniu” sektora przeciwnika. Walki między

rywalizującymi grupami, nawet jeśli wcześniej zaplanowane, mieściły się natomiast terytorialnie i czasowo w obrębie stadionu oraz samego meczu (Sochacka 2010, s.231). Dopiero z biegiem czasu przybierały one formę bardziej zorganizowaną, stopniowo separującą się od widowisk sportowych, doprowadzając do wytworzenia się swoistej praktyki umawiania starć między zwolennikami różnych drużyn niezależnie od fazy i zaawansowania rozgrywek (tzw. ustawek)² i skutkując rozpowszechnieniem zjawiska także poza granicami Wielkiej Brytanii – głównie we Włoszech, Niemczech, Holandii Francji, krajach skandynawskich, Austrii, Hiszpanii i Portugalii, a w latach osiemdziesiątych także w Belgii (Sochacka 2010).

Postępujące i negatywnie nacechowane oblicze procesu narastania chuligańskich postaw nie zmienia jednakże faktu, iż mimo współcześnie obserwowanego najwyższego jak dotąd poziomu oderwania się zachowań kibiców drużyn piłkarskich od widowisk sportowych – tak czasowego, jak również terytorialnego – balansującego na granicy prawnej legalności i ocierającego się w większości przypadków o sferę przestępczości zorganizowanej, do najbardziej tragicznych w skutkach katastrof na stadionach piłkarskich zdecydowanie częściej dochodziło jeszcze przed osiągnięciem apogeum społecznej patologii. Do tych najczęściej przywoływanych należą bowiem *głównie wydarzenia przypadające na lata osiemdziesiąte XX wieku, a wśród nich chuligańskie zamieszki na brukselskim stadionie Heysel*, gdzie w maju 1985 roku rozegrany miał zostać finał Pucharu Europy między klubami Juventus Turyn i FC Liverpool, w wyniku których śmierć poniosło 39 kibiców. Także tragedia w angielskim Sheffield, z 15 kwietnia 1989 roku – tj. w dniu meczu półfinałowego o Puchar Anglii – trwale zapisała się na kartach historii jako odzwierciedlenie zarówno błędów organizacyjnych, jak również narastających wśród społeczności dewiacji na gruncie sportowym, skutkujących 96 ofiarami śmiertelnymi i niemal 770 rannymi (<http://www.stadiumguide.com/timelines/stadium-disasters/> oraz <http://www.liverpoolfc.com/history/hillsborough>).

Jak zatem wynika z powyższego zarysu, waga problemu chuligaństwa w pierwotnym ujęciu najsilniej zaznaczyła się w Europie. Szczególnie w Anglii piłkarskie rozgrywki ligowe nieodzownie wiązano z pozasportową działalnością agresywnych grup kibiców dążących do uwypuklenia różnic wewnątrzspołecznych na poziomie regionalnym. Futbol międzynarodowy miał natomiast służyć Brytyjczykom jako arena manifestacji ich potęgi poza granicami kraju. Upatrując w reprezentacji narodowej symbo-

lu utraconego imperium³, wykorzystywanego dla przypomnienia o swej wielkości, przenosili więc oni współzawodnictwo sportowe z boisk na trybuny, szerząc tym samym falę chuligaństwa oraz nasilając radykalizm nastrojów i postaw także wśród przedstawicieli innych państw i kontynentów.

Escalacji przemocy poza arenami sportowej konfrontacji dopiero w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia nie należy jednakże interpretować jako tożsamej z niewystępowaniem zjawiska chuligaństwa w pozostałych częściach świata w okresie poprzedzającym tę cezurę. W Ameryce Łacińskiej, w wyniku różnych zachowań, kilkakrotnie doszło bowiem do tragicznych w skutkach wypadków na stadionach jeszcze przed wzmożeniem brytyjskiego antagonizmu. Za najbardziej spektakularny uznaje się wybuch agresji w Limie 25 maja 1964 roku, kiedy w efekcie zamieszek powstałych na skutek kontrowersyjnej decyzji sędziego o nieuznaniu gola dla gospodarzy w meczu między Peru a Argentyną o kwalifikację do Igrzysk Olimpijskich w Tokio zginęły 364 osoby, a ponad 1000 zostało rannych⁴. O rozmiarach ówczesnej tragedii świadczy ponadto fakt, iż sytuacja na Estadio Nacional, przeistoczonym w otwarte pole walki między sympatykami obu zespołów, zmusiła władze kraju do ogłoszenia stanu wyjątkowego, dając jednoznaczny wyraz powadze zagrożenia. Co jednak warte jest zaznaczenia, decyzja nie pociągnęła za sobą żadnych usprawnień regulacyjno-prewencyjnych ani techniczno-infrastrukturalnych, akceptując tym samym chuligaństwo jako nieodzowny element kolorytu gry. Tak wyrażone milczące przyzwolenie na nader emocjonalną emanację preferencji klubowych doprowadziło zatem już cztery lata później do równie katastrofalnego w skutkach incydentu, który miał miejsce na stadionie Monumental w Buenos Aires, w czasie meczu River Plate – Boca Juniors. Jego przyczyną stały się zapalone gazety, rzucone z górnych sektorów trybun, będące bezpośrednim zarzewiem pożaru, uniemożliwiającego sprawne wydostanie się poza teren obiektu. Zginęły wówczas 74 osoby (Szczepłek 2007, s.238). W Kolumbii natomiast, w listopadzie 1982 roku na stadionie Cali, zabita została grupa dwudziestu czterech kibiców – w większości dzieci – po użyciu przez sympatyków drużyny przeciwniej petard i rac.

Nie brak ponadto dowodów wskazujących na niemniej radykalne przejawy chuligaństwa i idącej za nim dezintegracji społecznej również w pozostałych częściach piłkarskiego świata. W 1974 roku w Kairze tłum agresywnych kibiców przełamał bariery, w efekcie czego 49 osób zostało straconych, w Moskwie (1982 roku) niesprawnie przeprowadzona akcja opuszczania stadionu po meczu stołecznego Spartaka z holenderską drużyną HFC Haarlem w ramach rozgrywek o Puchar UEFA zakończyła się tragedią (340 zabitych), w Libii natomiast (1988 roku) w zbliżonych okolicznościach życie straci-

2 Pierwsza „ustawka” miała miejsce pomiędzy kibicami Ajaxu Amsterdam a Feyenoordu Rotterdam 23 marca 1989 roku; w Polsce natomiast oficjalnie odnotowana umówiona bójka między zwolennikami klubów sportowych miała miejsce w 1998 roku. Brali w niej udział sympatycy Arki Gdynia i Lechii Gdańsk; por. J. Sochacka, *Chuligaństwo stadionowe jako samodzielne zjawisko społeczne i przedmiot regulacji prawnych. Zarys problematyki*, „Archiwum Kryminologii” 2010, t. XXXII.

3 Film z cyklu *Historia Futbolu. Piękna Gra*, odc. *Mroczne strony futbolu*, dystrybucja w Polsce: Carisma Entertainment Group, Warszawa 2004.

4 Ibidem.

ło trzydziestu kibiców, a w Nepalu, w tym samym roku – kolejnych stu (Radnedge 2006, s. 30-31). Także współcześnie, pomimo bagażu doświadczeń, wzmożonej kontroli organizacji sportowych w zakresie bezpieczeństwa i mnogości międzynarodowych przepisów regulujących podstawowe kwestie dotyczące organizacji imprez masowych, na stadionach wciąż dochodzi do incydentów, świadczących nie tylko o pobłażliwości dla kierowanych odgórnie zaleceń bądź, jak w wypadku wielu krajów rozwijających się, lecz również o niedostatkach infrastrukturalnych i niedoinwestowaniu sektora sportowego. Zeszłoroczne lutowe zdarzenie z Port Saidu w Egipcie, gdzie w starciu kibiców drużyn Al-Masry i Al-Ahly zginęło ponad 70 osób (<http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-16845841>) stanowi bowiem wyraźne potwierdzenie dla ciągle obecnego i silnie oddziałującego efektu dezintegracji społecznej, potęgowanej antagonizmem zakorzenionym w rywalizacji sportowej. W tym świetle, nie sposób nie zgodzić się z opiniami kwestionującymi zdolność futbolu do kształtowania wspólnej tożsamości narodowej. Dokonana charakterystyka – choć selektywna i zawężona wyłącznie do najbardziej reprezentatywnych przykładów zapisanych na kartach historii – daje wprawdzie jedynie fragmentaryczny obraz faktycznej skali zjawiska, lecz dzięki temu w jednoznaczny sposób unaocznia możliwe konsekwencje wyjścia sportowej konfrontacji poza arenę bezpośredniego starcia dla poczucia obywatelskiej solidarności i tożsamości na szczeblu lokalnym, regionalnym, jak również międzynarodowym.

Dyskryminacja rasowa na tle wartości sportowych

Zasadność krytyki podtrzymana zostaje ponadto w nawiązaniu do problematyki etnicznej spójności społecznej oraz uprzedzeń rasowych. Wysoka rangą, jaką w szczególności w Afryce, Ameryce Łacińskiej i Stanach Zjednoczonych nadawano koncepcji „dystansu somatycznego”, określanego – zgodnie z definicją Harmannusa Hoetinka – stopniem, w jakim subiektywnie doświadczana jest różnica pomiędzy obrazami normy somatycznej⁵, a innym typem fizycznym (Hoetink 1967, s. 153), przez lata stanowiła bowiem nieprzełamaną barierę zmniejszającą szansę akceptacji odmienności i społecznego awansu ludności czarnoskórej.

W Republice Południowej Afryki, kraju najczęściej przywoływanym w dyskusjach poruszających kwestię segregacji rasowej, problem apartheidu na gruncie sportowym opisywany był w kategoriach bezprawnego przeniesienia zalegalizowanych konkretnymi ustawami zasad ideologii rasizmu do sportu. Jego kompleksowa analiza wymaga jednakże od-

niesienia się do dwojakiej interpretacji ów zjawiska: jako usankcjonowanej prawnie doktryny dyskryminacji rasowej RPA oraz jako postaci tzw. małego apartheidu, określającego zespół nieformalnych przepisów i zwyczajów mających na celu odseparowanie rasy białej od innych ras w życiu codziennym (Pudełkiewicz 1973, s.138). Szczególnie na gruncie tej drugiej formy prowadził on do zahamowania prawidłowego rozwoju sportu, co wynikało z całkowitego odizolowania ludności czarnej od możliwości uczestnictwa we wszelkich rozgrywkach krajowych i międzynarodowych, rezerwując ów przywilej wyłącznie dla rzekomo wyżej uplasowanej w hierarchii społecznej rasy białej, stanowiącej w połowie ubiegłego wieku jedynie 20% ogółu ludności państwa. Ciemnoskórzy sportowcy nie mieli zatem szans zmierzyć swych sił nie tylko z zawodnikami z innych regionów, ale nawet z białymi we własnym kraju. Tworzone przez nich ugrupowania nie wchodziły ponadto w skład międzynarodowych organizacji sportowych, a jakiegokolwiek osiągnięcia potwierdzające ich wysoką dyspozycję i kondycję sukcesywnie ignorowano niemal przez wszystkie południowoafrykańskie gazety (Pudełkiewicz 1973, s.111-113). Nie zaskakuje zatem fakt, iż nie mając w obrębie granic RPA warunków do uprawiania sportu, czarni zawodnicy często decydowali się na emigrację – szczególnie do Europy, gdzie uzyskiwali nadzwyczajne dobre wyniki. Za przykład posłużyć w tym miejscu może postać Williama R. Elanda – wybitnego sztangisty wagi lekkiej – któremu w ojczyźnie odmówiono prawa startu w zawodach rangi światowej z powodu koloru skóry (<http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/el/ron-eland-1.html>), w rezultacie czego sportowiec stał się pełnoprawnym reprezentantem Wielkiej Brytanii, z powodzeniem zasilającym kadrę tego kraju na XIV Igrzyskach Olimpijskich w Londynie w 1948 roku.

Z perspektywy instytucjonalnej, niezdolność czarnoskórej społeczności do wpływania na sportowe organizacje międzynarodowe, celem zwrócenia ich uwagi na problem wewnętrznej dezintegracji państwa uwarunkowanej różnicami na tle etnicznym – choć w przeważającej mierze – nie był natomiast wyłącznie konsekwencją prowadzonej asymetrycznie przez ludność pochodzenia europejskiego polityki apartheidu. Niepowodzeń na tej płaszczyźnie upatrywać bowiem należy przede wszystkim w niskim poziomie poczucia jedności wśród dyskryminowanych sportowców, decentralizacji podjętych przez nich inicjatyw oraz braku faktycznego zainteresowania sytuacją w regionie ze strony podmiotów szczebla ponadnarodowego – głównie Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego (*International Olympic Committee, IOC*). Choć ustanowiona przezeń Karta Olimpijska, będąca zbiorem fundamentalnych zasad i wartości idei olimpizmu, w jednym ze swoich paragrafów przejrzysto deklaruje, iż: „Każda forma dyskryminacji w stosunku do kraju lub osoby ze względu na

⁵ Norma somatyczna to preferencja estetyczna na ogół odpowiadająca charakterystycznym cechom fizycznym grupy dominującej, prowadząca do większej dyskryminacji rasowej tych grup, które najbardziej od owej normy odbiegają; por. M. Solaún, S. Kronus, *Discrimination without Violence: Miscegenation and Racial Conflict in Latin America*, New York 1973, s. 79.

rasę, wyznanie religijne, poglądy polityczne, płeć lub z jakiegokolwiek innego względu, jest niemożliwa do pogodzenia z przynależnością do Ruchu Olimpijskiego" (*Karta Olimpijska MKOl 2011. Zasady Fundamentalne*, punkt 6., <http://olimpijski.pl>), do lat pięćdziesiątych XX wieku o próbach ingerowania na rzecz uciskanej czarnoskórej ludności RPA ze strony przedstawicieli ugrupowania nie może być mowy. MKOl dyskutował wprawdzie nad zniekształconym obliczem południowoafrykańskiego sportu na sesji w 1959 roku, a trzy lata później – tj. w 1962 roku – ZSRR próbował, poprzez przedstawienie rasizmu w tym kraju jako faktu godnego napiętnowania, nadać mu rangę wyzwania o charakterze priorytetowym dla całego Ruchu Olimpijskiego. Niemniej jednak dopiero na spotkaniu Afrykańskiego Komitetu Olimpijskiego w 1966 roku podjęto pierwsze wiążące decyzje o wycofaniu RPA z udziału w Igrzyskach Olimpijskich do czasu, aż sytuacja w państwie nie ulegnie poprawie.

Znaczącą rolę odegrały w tym procesie lokalnie zawiązywane organizacje stawiające sobie za cel koordynację walki z rasizmem, wśród których wyszczególnić należy: powstałe w 1958 roku Południowoafrykańskie Stowarzyszenie Sportowe (SASA), utworzony cztery lata później (1962 roku) przez grono entuzjastów sportu Południowoafrykański Nierasistowski Komitet Olimpijski (SANROC) oraz Najwyższą Radę Sportu Afrykańskiego (1966 roku), aktywną na całym kontynencie poprzez stwarzanie odpowiednich warunków do szkolenia kadr, ustalanie kalendarza imprez międzynarodowych, organizowanie igrzysk afrykańskich oraz zabezpieczanie właściwego udziału Afryki w najważniejszych wydarzeniach w światowym sporcie (Pudełkiewicz 1973, s.114-115). Pod siłą ich nacisków, jak i w rezultacie niedostosowania się władz RPA do olimpijskich standardów, kraj został więc 15 maja 1970 roku formalnie wykluczony z Ruchu Olimpijskiego, co na prowadzonej wówczas sesji MKOl w Amsterdamie uzasadniono faktem stosowania przez Narodowy Komitet Olimpijski odsuniętego podmiotu „polityki dyskryminacji rasowej, zanim dyskryminacja ta została oficjalnie usankcjonowana w tym kraju, tj. przed 1950 roku (...) [oraz zorganizowaniem – przyp. aut.] przez Komitet Olimpijski RPA igrzysk sportowych wyłącznie dla białych zawodników w Bloemfontein, mieście najbardziej rasistowskim w RPA” (Pudełkiewicz 1973, s.119). Należy również przypomnieć, iż zbliżone sankcje wobec nierespektującego podstawowych wartości sportu państwa zastosowała w 1961 roku FIFA, zawieszając jego rasistowską federację narodową w prawach członkowskich.

W tym kontekście, warto więc w niekwestionowany sposób uwydatnić efektywność oddziaływania sfery sportowej na wymiar społeczno-polityczny. W obu przypadkach, wykluczenie RPA z ram instytucjonalnych światowego sportu oraz pozbawienie kraju możliwości uczestnictwa w wydarzeniach rozgrywanych na międzynarodowych

arenach sportowych, pomimo pierwotnie wykazywanego przez organizacje międzynarodowe braku zdecydowania i konsekwencji w zakresie polityki antydyskryminacyjnej, przyczyniło się bowiem ostatecznie do przyspieszenia procesu demontażu systemu apartheidu w regionie i towarzyszącej mu demokratyzacji państwa, gdyż dopiero wyraźny postęp w tym zakresie pozwolił na reintegrację RPA zarówno ze strukturami olimpijskimi (1991 roku), jak i światową federacją piłkarską (1992 roku).

Pozostając w kręgu rozważań na temat sportowo motywowanej dezintegracji społecznej, racji nie można przyznać piewcom rasowej tolerancji także w regionie Ameryki Łacińskiej, gdzie za zaprzeczenie dla istnienia w tej części świata wzorca konfliktu rasowego uznaje się na wyraźnie obecny w historii proces mieszania się ras, mający świadczyć o uznaniu antropologicznej równości. Twierdzeniu przeczy bowiem nie tylko brak merytorycznych podstaw dla wzajemnego wykluczenia obu zjawisk – metysażu i rasizmu (Jackson 1985, s.17), lecz przede wszystkim możliwość wskazania konkretnych zachowań i postaw prezentowanych na poziomie wewnątrzspołecznym, świadczących o ukrytych, bądź częściowo zamaskowanych uprzedzeniach do ludności czarnoskórej. Niemożliwym bowiem wydaje się ustanowienie związku przyczynowego między formalnym potępieniem dyskryminacji rasowej, a jej całkowitym wykorzenieniem ze świadomości i wierzeń ludowych, czego dowodzą nierzadkie przejawy niechęci do afroamerykanizmu, widoczne w niemal każdej sferze wspólnotowej egzystencji – także na płaszczyźnie sportowej zawężonej na tym obszarze do kategorii piłki nożnej.

Latynoamerykański futbol, zdominowany w pierwszych etapach rozwoju przez kwestie rasowe i klasowe, w pełni bowiem oddaje spektrum problematyki dyskryminacji ludności czarnoskórej. Szczególnie w Rio de Janeiro w Brazylii zjawisko to przybrało na sile prowadząc do wyodrębnienia się dwóch niezależnych lig piłkarskich, powstałych na skutek dobrowolnego opuszczenia oficjalnego związku – *Liga Metropolitana de Desportos Terrestres* (LMDT) – przez pięć klubów, sprzeciwiających się dopuszczeniu zawodników ciemnoskórych do rywalizacji drużynowej. Celem założonej przez nie odrębnej organizacji – *Associação Metropolitana de Esportes Atlético*s (AMEA) – było zatem dążenie do zachowania pozorów elitarności, czego wyraz stanowiła wprowadzona w 1925 roku karta ligi, wypełniana każdorazowo przed meczem przez wszystkich piłkarzy przystępujących do gry. W obecności działaczy i pod nadzorem trzyosobowej komisji zawodników obligowano do zaświadczenia o swojej tożsamości i aktualnym statusie społecznym poprzez podanie szeregu danych osobowych, włącznie z informacjami o narodowości, wykształceniu i zatrudnieniu. Zważywszy jednak na fakt, iż w kraju, gdzie oświata oraz umiejętność czytania i pisanie nie były nazbyt rozpowszechnione, praktykę tę jednoznacznie należy interpretować jako test zmierza-

jący do wykluczenia ludności biednej i czarnoskórej z piłkarskich turniejów (Mason 2002, s.70).

Także w São Paulo Afrobrazylijczycy nie mieli dostępu do funkcjonujących sekcji futbolowych, opartych na zasadach ścisłej segregacji rasowej. W konsekwencji, jeszcze przed 1914 rokiem zaczęli oni tworzyć własne niezależne struktury sportowe, przystępujące do rywalizacji z ekskluzywnymi klubami piłkarskiej arystokracji, doprowadzając w 1927 roku do organizacji pierwszego dorocznego meczu między zawodnikami czarnymi i białymi, który rozgrywano w ramach obchodów Dnia Abolucji – 13 maja – jako symbol upamiętnienia zniesienia w 1888 roku niewolnictwa w Brazylii (Mason 2002, s.73). Niemniej jednak, stale od 1921 roku obowiązujący zakaz powoływania ciemnoskórych graczy do reprezentacji kraju w rozgrywkach mistrzowskich Ameryki Południowej, ustanowiony na mocy prezydenckiej decyzji, nie pozwala jeszcze wysuwać przypuszczeń o stopniowym łagodzeniu przejawów rasizmu w regionie. Przeciwnie, etnicznie uwarunkowane uprzedzenia otwartcie manifestowano bowiem także w czasie regionalnych zawodów międzynarodowych. Dla przykładu, podczas Copa America w 1916 roku, kiedy Urugwaj pokonał Chile (4:0), dziennikarze i działacze chilijskiej federacji zażądali unieważnienia wyniku, uzasadniając postulat bezprawnym udziałem w meczu dwóch czarnych – Gradina i Juana Delgado (Szczepłek 2007, s.38). Uwydatnienia wymaga jednakże przede wszystkim paradoksalna sytuacja, gdyż według statystyk w tym samym turnieju, tytuł pierwszego króla strzelców przypadł również piłkarzowi czarnoskóremu – Urugwajczykowi Jose Leonardo Andrade, co nie pociągnęło za sobą fali sprzeciwów, głównie ze względu na fakt, iż poza sukcesem na niwie futbolu, zawodnik był czołowym sprinterem Ameryki Południowej oraz rekordzistą kontynentu w biegu na 400 m, co niewątpliwie zjednało mu rzeszę fanów i zapewniło uznanie w obrębie całej zachodniej hemisfery.

Socjologicznie udowodnione uwielbienie żywo-
ne wobec zwycięzców, wynikające z identyfikacji ich sukcesów z narodem, a jednocześnie demonstracją wyższości państwa w skali międzynarodowej, uznać więc należy za kluczowy czynnik progresywnie delegalizujący dyskryminacyjne procedury ustanawiane względem ciemnoskórych. Dwukrotnie zdobyte mistrzostwo stanu Rio de Janeiro przez drużynę Vasco da Gama, której skład tworzyli głównie czarni i mulaci, czy nieoficjalne zwycięstwa Afrobrazylijczyków z São Paulo nad czołowymi zespołami zrzeszającymi przedstawicieli rasy białej, dały bowiem jednoznaczne podstawy dla przewartościowania dotychczas stosowanych obostrzeń, a niepodważalny potencjał czarnoskórych zawodników zaczęto wykorzystywać także w celach reprezentacyjnych. Wprawdzie na pierwszym mundialu w kadrze brazylijskiej nie było jeszcze żadnego gracza odbiegającego od uznawanej dotąd normy somatycznej, lecz już w 1938 roku do zespołu powołano

ciemnoskórego napastnika – Leonidasa, okrzykniętego „czarnym diamentem” i królem strzelców turnieju – oraz obrońcę Domingosa da Guia.

Przełom, choć niewątpliwie pożądany, niesie jednak ze sobą dwojako rozumiane zagrożenie dla spójności i integralności społecznej. Po pierwsze, nie eliminuje świadomościowych uprzedzeń, silnie osadzonych w latynoamerykańskim przekonaniu o niższości rasy negroidalnej. Czarnoskórzy gracze cenieni są więc do momentu, gdy ich osiągnięcia wyraźnie umacniają potęgę narodu. W sytuacji niepowodzenia natomiast, stają się izolowanymi ze społeczeństwa wrogami publicznymi⁶, którzy – jak porównał piłkarz Fausto – podobni są do pomarańczy – „pewnego dnia wyciśniętej i wyrzuconej przez białych właścicieli” (Mason 2002, s.78). Po wtóre, daje pozorny obraz akceptacji odmienności i tolerancji, co wyrażane poprzez publiczne akcentowanie dobrobytu takich gwiazd jak Pelé, Cafú, czy Ronaldo, utrwała mylne przeświadczenie o wykorzenieniu rasizmu. Tymczasem, we współczesnej Ameryce Łacińskiej, czarna skóra i afrykańskie rysy nie przestają być dodatkowym obciążeniem, determinującym status społeczny, co zdaje się potwierdzać fakt, iż jedynie Copacabana pozostała miejscem kulturalno-etnicznej syntezy, warunkującej względnie równy dostęp dla wszystkich. Szkółki piłkarskie natomiast – jak te, założone przez brazylijskiego piłkarza Zico, ściśle współpracujące z europejskimi – otwarte są głównie dla białych dzieci, których rodzice gotowi są opłacać wysokie koszty profesjonalnego szkolenia⁷. Zaakcentować w tym miejscu jednakże należy, iż zakamuflowane rzeczywiste rozmiary rasizmu w latynoamerykańskim sporcie nie stanowią zjawiska odosobnionego. W Stanach Zjednoczonych, jak również wielu krajach Europy ów problem również występuje, kryjąc się jednak pod fasadą gloryfikowanych ideałów demokracji i równości.

Już literatura z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku dostarcza licznych dowodów na istnienie w sporcie amerykańskim dyskryminacji jako pochodnej ogólnego problemu rasowego, przejawiającego się na wielu płaszczyznach – głównie politycznej, ekonomicznej oraz kulturowo-społecznej⁸. Zdaniem Pudełkiewicza, badającego to zjawisko we wskazanym okresie, objawiała się ona poprzez „daleko posuniętą eksploatację czarnych sportowców i brak opieki nad nimi po zakończeniu ich kariery sportowej” (Pudełkiewicz 1973, s.133), czego dowodzić miały losy czołowych zawodników amerykańskich, m.in. Jacka Johnsa uznawanego za jednego z najwybitniejszych bokserów wagi

6 Najdobitniejszy przykład powrotu do rasistowskich idei stanowi 1950 roku, gdy za porażkę Brazylii z Urugwajem w finałowym meczu Mistrzostw Świata wyłączną winą obarczono trzech czarnoskórych piłkarzy – Bigode, Juvenala i Barbose, zarzucając temu ostatniemu celowe działanie na niekorzyść kraju.

7 Film z cyklu *Historia Futbolu. Piękna Gra*, odc. *Brazylia*, dystrybucja w Polsce: Carisma Entertainment Group, Warszawa 2004.

8 Zob. H. Edwards, *Revolt of the Black Athlete*, New York 1969; J. Olsen, *The Black Athlete: A Shameful Story*, New York 1968; T.F. Gosselt, *Race: The History of an Idea in America*, Dallas 1963; M. Harris, *Patterns of Race in the American*, New York 1964.

ciężkiej w historii, który wraz z odejściem od zawodowego sportu zmuszony był pracować na swoje utrzymanie na cyrkowej arenie jako clown. Inny czarnoskóry chwilowy bohater USA – czterokrotny mistrz olimpijski z Berlina Jesse Owens – również pogrążony w nędzy towarzyszącej przejściu na sportową emeryturę, zarabiał natomiast na życie „ścigając się z psami, końmi i motocyklami” (Pudełkiewicz 1973).

Współcześnie, mimo powszechnej obecności Afroamerykanów reprezentujących Stany Zjednoczone na stadionach międzynarodowych, dającej mylnie przeświadczenie o wykorzenieniu problemu dyskryminacji rasowej, przejawy postaw rasistowskich – choć pod inną postacią – wciąż narzucają pewien sposób postrzegania roli czarnych i Latynosów w północnoamerykańskim społeczeństwie. Zdaniem analityków⁹, zjawisko to sprowadzić bowiem należy do wymiaru instytucjonalnego, rozumianego jako niemożności osiągnięcia przez ową ludność posad kierowniczych bądź wiodących pozycji w drużynie, co w powszechnym dyskursie tłumaczone jest atletyczną, genetycznie uwarunkowaną budową ciała zawodników afroamerykańskich, predestynującą ich do gry w obronie bądź pomocy. Obraz sytuacji oddaje zestawienie datowane na rok 2009, wedle którego stosunek liczby zawodników czarnoskórych do białych pełniących rolę rozgrywającego w zawodach Narodowej Ligi Hokeja (NHL) wynosił jedynie 1:5¹⁰. Zaznaczyć w tym miejscu ponadto należy, iż czarni stanowili jednocześnie aż 67% wszystkich zawodników, co jednoznacznie potwierdza fakt zepchnięcia afroamerykańskiej mniejszości głównie do linii defensywnej, będącej wprawdzie nieodzownym elementem każdej drużyny, lecz nie implikującym przy tym równorzędnego uwielbienia społecznego. Z perspektywy socjologicznej, największym uznaniem w sportach drużynowych cieszą się bowiem zdobywcy punktów, nie zaś wspomagające ich „tło”.

Podsumowanie

Choć zatem fragmentaryczne – bo zakrojone głównie do sfery empiryzmu i omówienia reprezentatywnych faktów – ujęcie problemu dyskryminacji rasowej we współczesnym społeczeństwie zachodniej hemisfery daje mocne podstawy, by traktować sport jako kategorię ambiwalentną i kontekstową. Niezwykle szeroki zakres pojęcia kultury fizycznej, nawet w zawężeniu do jej społecznego oblicza, uniemożliwia bowiem pełne ukazanie ilości, jakości i specyfiki związku sportu ze wszystkimi dziedzinami życia. Konkludując, podkreślić więc trzeba, iż w niniejszym artykule przyjęta została zasada niższego stopnia ogólności analizy kładąca nacisk na

subiektywnie wybrane aspekty ów relacji, których akcent pada na charakterystykę jej integracyjnych i dezintegracyjnych form, kosztem innych nie mniej istotnych płaszczyzn badawczych. Pamiętać wobec tego należy także o nieujętych w ramach powyższego szkicu zależnościach na tle¹¹:

- biologicznym – podkreślającym możliwości zaspokojenia poprzez sport naturalnej ludzkiej potrzeby ruchu oraz wskazującym konieczność dbania o odpowiednio wysoki poziom aktywności fizycznej, szczególnie wśród dzieci i młodzieży wychowanych w warunkach wszechobecnego postępu technologicznego, skutkującego podważeniem zasadności kulturowania sportowych ideałów;
- psycho-społecznym – sprowadzonym do wewnętrznych przeżyć jednostki, jej potrzeb współzawodnictwa, ekspresji osobowości, rozładowania psychicznych napięć oraz względów hedonistycznych.

Ponadto, przemilczenie w przeprowadzonej charakterystyce aspektów użyteczności sportu na gruncie jego świadomego wykorzystania dla kształtowania prestiżu narodowego, kwestii migracyjnych, jak i tych związanych z uczestnictwem kobiet w szeroko rozumianym współzawodnictwie sportowym, które w subiektywnej ocenie mogą pretendować do miana priorytetowych zagadnień w obrębie badanej relacji, nie wynika bynajmniej z deprecjacji ich znaczenia. Przeciwnie, zdając sobie sprawę z przemożnego wpływu przywołanych obszarów badawczych na wymiar społeczny, koniecznym staje się bowiem dokonanie obszernej analizy całokształtu problematyki, na co nie pozwalają techniczne kryteria niniejszego artykułu. Jego celem jest zatem przede wszystkim wykazanie wielowymiarowości sportu, co w świetle przywołanych przykładów wyraźne i wystarczająco transparentnie uzasadnia twierdzenia o jego istotnej roli w procesie przeobrażania i formowania współczesnych społeczeństw.

Literatura:

1. Edwards H. (1969), *Revolt of the Black Athlete*. Free Press, New York 1969,
2. Ferenc J. (2008), *Sport w służbie polityki. Wyścig Pokoju 1948 – 1989*. Trio, Warszawa,
3. Gawrycka I. (2009), *Fenomen futbolu latynoamerykańskiego*. W: Gawrycki M.F., *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*, PWN, Warszawa,
4. Gosselt T.F. (1963), *Race: The History of an Idea in America*. Dallas,
5. Harris M. (1964), *Patterns of Race in the Americas*. Walker, New York,
6. Hoetink H. (1967), *The Two Variants in Caribbean Race Relations: A Contribution to the Sociology of Segmented Societies*. Oxford University Press, London,

⁹ Zob. m.in. K.L. Shropshire, *In Black and White: Race and Sports in America*, New York-London 1996; R. Woods, *Social Issues in Sport*, United States of America 2007.

¹⁰ Jedynie 16% wszystkich rozgrywających w NHL w 2009 roku stanowili czarni, 81% natomiast zawodnicy biali. R. Woods, *Social...*, op. cit., s. 206.

¹¹ Zob. więcej: Z. Krawczyk (red.), *Sport w społeczeństwie współczesnym*, Warszawa 1973, s. 7-28.

7. Jackson R.L. (1985), *Postać Czarnego w literaturze latynoamerykańskiej*. Wrocław,
8. Krawczyk Z. (1973), *Sport w społeczeństwie współczesnym*, PWN Warszawa,
9. Lipoński W. (2002), *Sport (w:) Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX wieku*. UAM, Poznań,
10. Mason T. (2002), *Pasja milionów. Piłka nożna w Ameryce Południowej*. Marabut, Gdańsk,
11. Młodzikowski G. (1979), *Polityka i sport*. Sport i Turystyka, Warszawa,
12. Olsen J. (1968), *The Black Athlete: A Shameful Story*, New York,
13. Panfil Ł., Seweryniak T. (2009), *Wybrane czynniki umiędzynarodawiania kadr organizacji sportowych*. AWF Wrocław, Wrocław,
14. Pudełkiewicz E. (1973), *Społeczno-historyczne tło ideologii rasizmu w sporcie*. W: Z. Krawczyk (red.), *Sport w społeczeństwie współczesnym*. PWN, Warszawa,
15. Radnedge K. (2006), *Encyklopedia Piłki Nożnej*. Bellona, Warszawa,
16. Shropshire K.L. (1996), *In Black and White: Race and Sports in America*. NYU Press, New York and London,
17. Sochacka J., *Chuligaństwo stadionowe jako samodzielne zjawisko społeczne i przedmiot regulacji prawnych*. *Zarys problematyki*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Zakład Kryminologii, tom XXXII/2010,
18. Soláun M., Kronus S. (1973), *Discrimination without Violence: Miscegenation and Racial Conflict in Latin America*. Wiley, New York,
19. Sporek T. (2007), *Sponsoring sportu w warunkach globalizacji*. Difin, Warszawa,
20. Czerwiński J., Sozański H. (2009), *Współczesny sport olimpijski*. *Zarys problematyki*. Wydaw. Uczelniane AWFIS, Gdańsk,
21. Szczepiek S. (2007), *Moja historia futbolu*, t. I – Świat. Presspublica, Warszawa,
22. Woods R. (2007), *Social Issues in Sport*. Human Kinetics, United States of America.
23. Międzynarodowa Federacja Koszykówki: <http://www.fiba.com/pages/eng/fc/FIBA/quicFact/p/openNodeIDs/962/selectNodeID/962/quicFacts.html>, dostęp: 21.06.2012 r.
24. Międzynarodowa Federacja Piłki Nożnej: <http://www.fifa.com/aboutfifa/organisation/associations.html>, dostęp: 21.06.2012 r.
25. Międzynarodowa Federacja Piłki Siatkowej: http://www.fivb.org/EN/FIVB/FIVB_Structure.asp, dostęp: 21.06.2012 r.
26. Internationaal Centrum voor Ethiek in de Sport: <http://www.ethicsandsport.com>, dostęp: 18.11.2012 r.,
27. EUR-Lex - Dziennik Urzędowy <http://eur-lex.europa.eu>, dostęp: 20.11.2012 r.,
28. Komisja Europejska: <http://ec.europa.eu>, dostęp: 20.11.2012,
29. Ministerstwo Sportu i Turystyki Rzeczypospolitej Polskie: <http://www.msport.gov.pl/sport-w-unii-europejskiej>, dostęp: 20.11.2012 r.
30. Official website of the Olympic Movement: <http://www.olympic.org/national-olympic-committees>, dostęp: 20.11.2012 r.,
31. Organizacja Narodów Zjednoczonych: <http://www.un.org/en/members>, dostęp: 20.11.2012 r.,
32. Urząd Komitetu Unii Europejskiej: <http://www.cie.gov.pl/www/serce.nsf/0/4D8C348FA56A0134C125731C0027E2AC?Open&RestrictToCategory=>, dostęp: 20.11.2012 r.
33. The Globe and Mail: <http://www.theglobeandmail.com>, dostęp: 23.11.2012 r.,
34. FC Liverpool Official Club Website: <http://www.liverpoolfc.com/history/hillsborough>, dostęp: 25.11.2012 r.,
35. The Stadium Guide: <http://www.stadiumguide.com/timelines/stadium-disasters/>, dostęp: 25.11.2012 r.,
36. BBC: <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-16845841>, dostęp: 26.11.2012 r.
37. Sports Statistics and History <http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/el/ron-eland-1.html>, dostęp: 26.11.2012 r.,
38. Polski Komitet Olimpijski: <http://www.olimpijski.pl>, dostęp: 27.11.2012 r.,

Nośniki multimedialne:

39. film z cyklu *Historia Futbolu. Piękna Gra*, dystrybucja w Polsce: Carisma Entertainment Group, Warszawa 2004:
odc. *Brazylia*,
odc. *Mroczne strony futbolu*.

Strony internetowe:

23. Międzynarodowa Federacja Koszykówki: <http://www.fiba.com/pages/eng/fc/FIBA/quicFact/p/openNodeIDs/962/selectNodeID/962/quicFacts.html>, dostęp: 21.06.2012 r.
24. Międzynarodowa Federacja Piłki Nożnej: <http://www.fifa.com/aboutfifa>

SOCIAL ROLE OF SPORT

Social Dissertations, Issue 2 (VII), 2013

Patrycja Cedro

University of Warsaw

Cedro P. (2013) *Social role of sport*. Social Dissertations, 2 (VII), s. 87-95

Summary: This article is a complex analysis of sport through its social influence. Its goal is to stress the multifaceted nature of the topic, which in the face of increasing commercialization and superficially accepted ambiguity, seems to have narrowed down to political and economic aspect. However, according to the selected examples shown in the article, sport plays significant role in the development of social relations, on one hand it is a glue that keeps local identity together, on the other hand it has a disintegrating affect on national identity. These, as well as the representative facts from the history of sport – limited to problems of social integrity, racism and hooliganism – are accompanied by synthetic review of institutional regulations reflecting the increasing social importance of sport.

Key words: sport, society, identity, solidarity, racism

Introduction

Sport is rarely a subject of thorough scientific and political analyses, which as observed by Wojciech Lipoński, results from disdainful approach to it as an area not serious enough to be discussed on the same level as history of war, economy or political systems (Lipoński 2002, p. 205). Excessive focus on the elements of international competition and rivalry, often considered its prime attributes only reinforces the popular opinion about its apolitical nature, which would certainly undermine the point of qualifying it as a category of science. The distinct consequences of sport events are not without importance. Over the last century such consequences often reached outside the stadiums clearly leaving their mark on internal socio-economic processes at the same time affecting the perception of the represented country on the international stage. As a mean to manifest national ambition, strength and capability the idea of honourable, fair competition, was successfully used as, not only an element of political play of the ruling elite, but also as a field for particular individuals for expressing their liberation or anti-establishment views (Ferenc 2008, p. 11).

The Berlin Olympic Games in 1936 are accepted as a shining example of such correlation. They served the Nazi government of the 3rd Reich as a unique opportunity to present their power to the world, by grandeur and references to the monumentalism of ancient times. Likewise, the bipolar antagonism which lasted for almost half a century gives proves that athletic results translate directly into the success and prestige among the players on the international stage, a great example of which is the

resources that the soviet put into honing their teams in chess and track and field disciplines.

Nowadays, the ideologically motivated confrontation between two blocs and the consecutive filing of different demands by sports organizations aimed at restoring neutrality and independence of particular sport from any political influence do not hinder its connection to the socio-economic fields. On the contrary, this relation is growing stronger as a result of the internationalization of the management of sport organizations, which is enabled by a range of factors of stimulatory and coordinating nature such as – for instance – exchange of knowledge, the mobility of human resources or international legal regulations. It must be noted, that while more frequent viewing of sport in the respect of economy and commercialization is conditioned by the ever-progressing globalization, being somewhat of a consequence to the liberalization of trade¹ and the opening of the borders, the correlation of both disciplines on the social ground is dictated purely by the definition of sport. According to European Sports Charter adopted in 1992 by the Council of Europe it means “all forms of physical activity which, through casual or organized participation, aim at expressing or improving physical fitness and mental well-being, forming social relationships or obtaining results in competition at all levels” (The European Sports Charter, art. 2, www.ethicsandsport.com). Therefore, the direct reference is made to the idea of ancient Greek Olympics, based on the *kalokagathii* rule, which cultivated harmonious - i.e. intellectual, moral and physical – development of an individual aware of his or hers national and civic identity.

Address for correspondence: Patrycja Cedro, Faculty of Journalism and Political Science, University of Warsaw, Krakowskie Przedmieście 3, 00-927 Warszawa, e-mail: patrycja.cedro@wp.pl

¹ “Sport is a dynamically developing discipline covering over 3% of world’s trade, as well as a sector, which (...) creates changes including in the field of commission for the broadcast of sport events in television;” see T. Sporek, *Sport sponsoring in globalization*, Warsaw 2007, p. 60.

Sport and the legal – institutional solutions

Due to the rise and intensification of international dependency, the contemporary sport can be named as universal civilization, well rooted in a philosophy centred around transposing Hellenistic ideas into the present (Sozański et al. 2009, p.18), which social doctrinal framework has spread to almost every country, overcoming political and cultural antagonisms, maintaining tradition and respecting the national character of particular regions. The official status of the membership in the International Olympic Committee, which currently contains of 204 national members (<http://www.olympic.org/national-olympic-committees>), exceeding the UN (which only have 193) – an organization considered to be as an universal paradigm of legal organization integrating the global community (<http://www.un.org/en/members>).

Furthermore, the increasing social importance of sport disciplines in terms of legal – institutional solutions is reflected in EU policy finding its way to discussion panels between its departments in the early 1990s. In 1991 sport was included in the parliamentary proceedings concerning future development and its importance was emphasized by the creation of European Sports Forum consisting of the representatives of European Commission, European Parliament, ministers of sport of member states, national Olympic committees as well as non-governmental sports organizations. Since then appeals to EU departments have been more frequent, asking for their increasing involvement in the matter, which resulted in numerous initiatives and documents over the last twenty years, such as (Panfil i in. 2009 oraz <http://www.cie.gov.pl/www/serce.nsf/0/4D-8C348FA56A0134C125731C0027E2AC?Open&RestrictToCategory=>):

- European Parliament resolutions (inter alia report concerning the role of EU in sport from 1997, resolution about the social function of sport from 2000, the establishment of the European Year of Education through Sport – so called EYES 2002, resolution concerning the development of sport from 2005);
- Declaration which annexed the Amsterdam Treaty (1997), concerning the social function of sport through the emphasis of its influence on inter-human integration and identity;
- Report from Helsinki (1999) supplementing the abovementioned declaration with the emphasis of sport's influence on people in Europe, including its negative side concerning doping, racism and violence on stadiums;
- Treaty of Nice (2000) which includes entries about equal access to sport activities for men and women;
- Establishment of the European Year of Education through Sport in 2004;
- Organization of the conference "EU and Sport: Accordance with Expectations," as a part of di-

logue with European Sport Movement(2005);

- Plan of action for gender equality for years 2006 – 2010, accepted by the European Commission in 2006, which differentiates six priority areas in the fight with gender stereotypes, which also concern sport.

The greatest achievement of the EU, in terms of its activity towards an integrated European policy concerning the field of sport, its socio-economic aspects as well as its organization in Europe, is widely considered to be the quite recently published (2007) *White Paper*, which main goal is to define strategic guidelines for regions, encouraging discussion on particular problems, promoting sport in the EU political process as well as educating society about the particular needs and features of the discipline. Realization of such formulated directives is to be aided by the focus of the member states on the particular problems emphasized in the document, which in social aspect are about:

- The improvement of public health through physical activity;
- Joined opposition against doping;
- Increasing the role of sport in education;
- Promoting voluntary work and active citizenship through sport;
- Utilizing the potential of sport for social integration and equality;
- Increasing the means for the fight and prevention of racism and violence;
- Sharing European values with the rest of the world;
- Supporting unified development (*White Paper on Sport*, <http://ec.europa.eu>).

As one can see, the topic of sport was never marginalized by the EU institutions, being a constant element of their work – especially of European Commission, Council of the European Union, European Parliament (which includes the Committee on Culture and Education concerning the analysed field) as well as the Court of justice of the European Union. Be that as it may, it was not until the Treaty of Lisbon that sport was formally qualified as a discipline fully subjected to European Union's scope of activity. According to art. 165 of TFEU (formerly art. 149 of TEC) the organization should aid "promotion of European sporting issues, while taking account of the specific nature of sport, its structures based on voluntary activity and its socio-educational function." (Treaty on the Functioning of the European Union, art. 165 (art. 149 of the TEC, <http://eur-lex.europa.eu>). It is a breakthrough in the approach to sport, because including it in the basic law changes its position in the EU drastically, resulting in rearrangement of the formal and informal structure of the institution – through the obligation to organize meetings of the European Ministers of Sport (as a part of the European Union's Education, Youth and Culture Council) as well as creation of a new working group of the Council of dedicated solely to sport. Furthermore, the validation of the matter in

the Treaty on the Functioning of the European Union significantly improved its financial status by establishing a budget for sport, and strengthened the international status of the organization which, as a unified subject granted a legal status by the document, has a vote on international forums dedicated to sport matters (Ministry of Sport and Tourism in the Republic of Poland, <http://www.msport.gov.pl/sport-w-unii-europejskiej>).

It must be noted that regulations concerning the social status of a particular discipline are subject to countless organizations, federations and associations which create badly connected and incohesive structure. Except for aforementioned Council of Europe and the EU, institutions which consider sport as the base for their activity also include the Organization of Security and Co-operation in Europe and the UN, which realize their programme for the development of sport through their specialized co-operation platform in the cultural and educational field (UNESCO). What is more, it is necessary to resort to the non-governmental forms of co-operation concerned solely with sport. This field is dominated by organizations specialized in particular sports such as the International Federation of Association Football FIFA (*Fédération Internationale de Football Association*) established in 1904 which now consists of over 209 national federations (<http://www.fifa.com/aboutfifa/organisation/associations.html>), the International Federation of Volleyball FIVB (International Federation of Volleyball), consisting of 220 national associations (http://www.fivb.org/EN/FIVB/FIVB_Structure.asp), or the International Basketball Federation FIBA (*Fédération Internationale de Basketball*) which has 213 member delegations (<http://www.fiba.com/pages/eng/fc/FIBA/quicFact/p/openNodeIDs/962/selNodeID/962/quicFacts.html>).

One must be aware, however, that the catalogue of all the subjects creating the institutional plane of the world of sport is not limited to the frames described above. There is no point in describing the entirety of various organizations engaged in its promotion and development, on both the local and global scale, because of their multitude, legal diversity, different level of independence and their influence on the world of sport. Nevertheless, despite of its influence, field of activity and the affect on sport, almost every single one of these organisations emphasizes the multifaceted nature of the analysed subject, stressing its impact on the social sphere.

Solidarity, unity, social identity – creative role of sport

Recognizing modern sport as an undeniable phenomenon of the 20th and the 21st century may be an explanation for the complexity of many processes in the field of sociology, politology or the international relations science. As Łukasz Panfil and Tomasz Seweryniak poignantly observe, it is a determinant for

many social categories, which both scholars justify by theoretical reference to integration processes of different societies, cultures and religions. Sport helps, in their opinion, to reach past racial and national differences, thus allowing for a cultivation of national belongingness (Panfil et al. 2009, p.25). What is more it invigorates important qualities like tolerance and solidarity which contribute to building active civic attitudes among individuals, validation for which should sought for in empirical expressions of the sport – society relation.

Whilst looking for a suitable example which would reflect the closeness of the signalled correlation it would be advisable to examine the Latin America region, where sport – especially football – is regarded as the unbreakable mortar for national identity, which strengthens the feeling of difference and independence of the young south American republic (Gawrycka 2009, p. 448 - 450), and where, due to the undeniable difference from its European prototype, it successfully invigorates the process of identification and ideological bonding of people with the territory of the western hemisphere. Following Tony Mason, football met there with passion and devotion, unlike anywhere else (Mason 2002, p.211), which influence and universal nature justifies fully naming it the symbol of national unification and success. It is especially important, considering the fact that it creates the feeling of stability, order and social unity in the region, as a tool for institutionalization and creating governing elites (Gawrycka 2009, p. 458).

What is equally important is that in Latin America this sport has also grave importance in the context of international competition, covered by the myth of apolitical nature and neutrality. Being a source of social identity, it lays grounds for differentiation of the western hemisphere as an independent relatively homogenic cultural and civilization circle, which despite the progressing globalization of sport still cultivates its own history and traditions bound with the unique Latin-American style of play.

Furthermore, while acknowledging that the broadly understood category of sport is in fact a discipline of mainly inter-human relations and associations created by them, but also between associations and countries and between the countries themselves (Młodzikowski 1979, p.7), on a regional level it becomes an instrument, based on the idea of peaceful coexistence functioning on the domestic as well as international level. Thus it serves the additional purpose of celebrating the pride in achieved independence as well as strengthening the prestige of Latin American countries on the supra-regional level which with the potential and the specifics of the game in this region makes football as an invaluable asset of local culture.

However, it is necessary to consider the fact that the analysed example – showing clearly how sport as a factor in self-creation of regional identity and unity – is not the only proof which validates the

assertions of its immense influence on the social sphere. This relation can be exemplified by broadening the spectrum of research to other sports typically domestic in nature in particular countries. Basketball, baseball, or American football in United States, Japanese martial arts or arguably national sport of Canada – hockey, they all give sufficient proof which allows for the field of sport to be considered as a platform for inter-social agreement.

This can be confirmed by surveys conducted by Environics Analytics and Research Now published in May 2010 in "The Globe and Mail," the results of which clearly indicate, that cheering hockey players on is one of the factors most aiding in integration of immigrants in North America with the multicultural society of Canada. The survey shows that although almost half of native people declare interest in the sport, the percentage is higher by 20 points among Italian immigrants (about 70%). Being respectively on second and third place – immigrants from Arab countries and from the South Asia region – oscillate around 64% and 61% of fans of North American national sport. According to the researchers, this fact would allow for the assumption that being a fan of this sport in the surveyed region is for the newcomers a public declaration that they identify with Canadian identity (Friesen et al. www.theglobeandmail.com). Hockey in this respect is a glue for the multicultural society, laying foundations for solidarity and integration among citizens.

Sport and society: ambivalent nature of relations

The multitude of opinions supporting the idea of sport as a source for social unity is not a sufficient basis for a clear judgment about its nature. There are many views and interpretations which would point towards the disintegrative dimension of this discipline, emphasized in England in the mid-60s of the 20th century as a response to the intensified fan misconduct, instances of vandalism and increasing disregard and negligence of safety on stadiums and sport venues. During this time - inspired by the British media – a proper terminology was added to the dictionary in order to describe the disruption of the games and other events, ever since referred to as *hooliganism*, concerning mostly football, which was at the time most susceptible to social deviations.

However, it is important to acknowledge that in the sociological terms, "hooliganism" in the 60s was associated with quite different kind of aggression. As described by Joanna Sochacka, the behaviour of football fans were more spontaneous, emotionally connected to the ongoing match and were more about "taking over" the opponent's sector. Fights between the rivalling groups, even if planned in advance, were limited both in terms of area and time, to the stadium and the match itself (Sochacka 2010, p. 231). With time they took a more organized form, gradually separating from the sport events leading to the emergence of a practice of sorts of schedul-

ing fights² between supporters of different teams independent from the phase and progress of play-offs, which resulted in the spread of the phenomenon outside UK borders – mainly to Italy, Germany, Netherlands, France, Scandinavia, Austria, Spain and Portugal, and in the 80s Belgium as well (Sochacka 2010).

The development of the negative aspects of the increasing problem of hooliganism does not change the fact, that despite the contemporary level of dissociation of football fan behaviour from sport events being the highest – both in time and territory – balancing on the edge of legitimacy and in most cases verging on organized crime, the most tragic catastrophes on football stadiums were decisively more frequent before this social pathology reached its peak. Among those most remembered are mainly events which happened in the 80s, including hooligan riots in Heysel stadium in Brussels, where in May 1985 during the European Cup final match between Juventus Turin and FC Liverpool 39 fans died. The tragedy at English Sheffield on 15 April 1989 – semi-final match for FA Cup – will be remembered as a reflection of both organizational mistakes as well as increasing social deviations in the field of sport, resulting with 96 fatal casualties and almost 770 injured (<http://www.stadiumguide.com/timelines/stadium-disasters/> and <http://www.liverpoolfc.com/history/hillsborough>).

As the above data indicates the gravity of the problem of hooliganism in the initial form was most significant in Europe. Especially, in England football league matches were associated with the activity of aggressive fan groups which were emphasizing the social differences on the regional level. International football was to serve the British as a stage for manifestation of their power abroad. Seeing their national team as the symbol of the lost empire³, used to remind them of their former greatness, they transferred the rivalry from the field onto the stadiums, spreading hooliganism and increasing radicalization of behaviour among representatives of other countries and continents.

The escalation of violence outside sport venues which happen in the 80s should not be interpreted as unanimous with the lack of hooliganism in the rest of the world in the years prior to the period. In Latin America, as a result of various factors, several tragic accidents happened on stadiums even before the intensification of British antagonism. The violent outburst of aggression in Lima on the 25th of May 1964 is considered as the most spectacular. It was there that the controversial decision of the referee did not recognize the goal for the hosts in a match between Peru and Argentina for a spot in Tokyo

2 First Scheduled fight took place between supporters of Ajax Amsterdam and Feyenoord Rotterdam on 23rd March 1989; In Poland the officialy noted Wight between supporters of sport clubs took place In 1998 between fans of Arka Gdynia and Lechia Gdańsk; J. Sochacka, *Stadium hooliganism as independent social phenomenon and a subject to legal regulations. Scope of analysis*, "Criminal Archive," 2010 t. XXXII.

3 Film from the *History of Soccer: The Beautiful Game* series episode *The Dark side*, distribution in Poland: Carisma Entertainment, Warsaw 2004

Olympics, caused a riot as a result of which 364 people died and over a 1000 were injured⁴. The extent of this tragedy was emphasized by the fact that the situation on Estadio Nacional which became a battlefield for the supporters of both teams, forced the government to institute state of emergency, clearly revealing the gravity of the events. However, what is worth noticing, this decision was not followed by any regulatory-preventive or techno-infrastructure improvements, thus accepting hooliganism as an inherent element of the game. This silent approval for overly-emotional expression of sports club preference took its toll four years later when equally catastrophic incident took place on the Monumental stadium in Buenos Aires during a match between River Plate and Boca Juniors. It was started by burning newspapers thrown from the upper sectors in the audience which started a fire which in turn blocked evacuation routes. There were 74 casualties (Szczepłək 2007, p. 238), In Culumbia in November 1982 on Cali stadium a group of 24 fans were killed – mostly children – after the supporters of the opposing team used firecrackers and flares.

There is plenty of evidence for similarly heinous examples of hooliganism and social disintegration associated with it, in other parts of the football world. In 1974 in Cairo a mob of angry football fans broke through the safety barriers, resulting in 49 people being trampled to death, in Moscow in 1982 uncoordinated exit from the stadium after a match between the local team – Spartak with the Dutch team - HFC Haarlem as a part of UEFA cup ended with a tragedy and 340 people dead, in Libya in 1988 thirty fans died in similar circumstances and in Nepal the same year another hundred died (Radnege 2006, p.30-31). Even recently, despite the past experiences, increased sports organization control of security and the multitude of international regulations laying out the basic rules for organization of mass events, there are still incidents on stadiums which are a proof to either disregard to regulations coming from the top or, as is the case of many developing countries, to the lacking infrastructure and insufficient funds in the sport sector. Last year's incident in Port Said in Egypt, where in the clash between the supporters of Al-Masra and Al-Ahla football team over 70 people died (<http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-16845841>) is a clear confirmation that the social disintegration is still present and that it is strengthened by the antagonism rooted in sport competition. With this in mind, it is hard not to question football capability to from shared national identity. This description – albeit selective and narrowed down to the most representative examples in history – gives only a fragmented image of the actual scale of the phenomenon, but through that it distinctly shows the possible consequences of sport confrontation spreading outside the actual game field, for the feeling of civic solidarity and identity on local, regional and international level.

⁴ Ibidem

Racial discrimination in the light of sport values.

The validity of the critique is supported further by the problematic aspects of ethnic social unity and the racial prejudice. High rank, which, especially in Africa, Latin America and the United States was associated with the concept of “somatic distance,” described – according to the definition by Harmanus Hoetink – as a degree to which one subjectively experiences the difference between pictures of somatic norm⁵ and any other physical type (Hoetnik 1967, p. 153), which for years was a barrier which decreased the chance of acceptance and social improvement for black people. In the Republic of South Africa, country most often brought up in discussions about the issue of racial segregation, apartheid in sport was described in terms of unlawful transition of racist ideology to sport, later validated by particular legislature. Its complex analysis requires reference to the twofold interpretation of the event: as a lawfully sanctioned doctrine of racial discrimination in South Africa and as form of, so called, little apartheid covering a range of informal regulations and customs aiming at segregating the white race from other races in everyday life (Pudełkiewicz 1973, p. 138). Especially on the grounds of the latter form, it blocked the proper development of sport, which resulted from total isolation of black people from the possibility of participation in any kind of national or international games, reserving this privilege for supposedly superior in social hierarchy white race, which constituted in the mid-20th century only 20% of the total population of the country. Black sportsmen had no chance of competing against athletes, not only from other regions, but even with white sportsmen from their own country. Furthermore, their teams and squads were not a part of any international sports organization and any result confirming their skills and conditioning were continuously ignored by almost every South African paper (Pudełkiewicz 1973, p. 111-113). In this situation it is not surprising that, having no chance for a domestic sport career athletes chose to emigrate – especially to Europe, where they usually achieved good results. William R. Eland may serve as an example – great lightweight weightlifter – who was denied a start in internationally ranked competition in his homeland because of the colour of his skin (<http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/el/ron-eland-1.html>) and as a result the athlete became a representative of Great Britain, being a successful part of the Olympic team in London Games in 1948.

From the institutional perspective, the inability of the black community to influence the international sport organizations in order to attract their attention to the problem of internal disintegration

⁵ Somatic norm is an aesthetic preference corresponding to characteristic physical attributes of the dominant group, leading to an increased discrimination of these groups which diverge from this norm the most; M. Solaun, S. Kronus, *Discrimination without violence: Miscegenation and Racial Conflict in Latin America*, New York 1973, p. 79.

of the state due to ethnic differences – although mostly – was not exclusively the consequence of the asymmetric apartheid policy instituted by people of Caucasian descent. Failures in this field are mainly a result of the low level of unity among the discriminated athletes, the decentralization of their initiatives and the lack of actual interest in the situation of the region from extra-national subjects – mainly the International Olympic Committee. Even though, the Olympic Charter, which is a set of fundamental rules and Olympic ideas was approved by it, in one of its paragraphs clearly declares that “Any form of discrimination with regard to a country or a person on grounds of race, religion, politics, gender or otherwise is incompatible with belonging to the Olympic Movement” (Olympic Charter IOC 2011. *Fundamental Principles of Olympism*, item 6, <http://www.olympic.org>), up to the 50s there can be no claims of any attempts to intervene on behalf of black community in South Africa cannot be made. IOC did discuss about the distorted view of South African sport during a session in 1959 and three years later that is in 1962 – USSR tried, through condemning racism in this country, present it as a priority challenge for the entire Olympic movement. Nevertheless, it was not after the meeting of the African Olympic Committee in 1966 that first binding decisions have been made concerning the exclusion of South Africa from the Olympic Games until the situation in the country is improved.

Local organizations, which aimed at fighting racism, were a big part of this process, especially: South African Sports Association created in 1958, create in 1962 South African Non-Racial Olympic Committee and the Supreme Council of Sport in Africa (1966) which operated on the whole continent through the creation of suitable conditions for training national teams, establishing a schedule of international events, organizing African Games and securing Africa’s place in the most important sport events in the world (Pudełkiewicz 1973, p.114-115). Under their pressure and also as the result of not abiding to Olympic standards the country was formally excluded from the Olympics on May 15th 1970, which was justified during an ongoing IOC session in Amsterdam by the fact that the National Olympic Committee a rejected “racial discrimination policy. Before this discrimination was legally sanctioned in this country, i.e. before 1950 (...) [as well as by organizing – authors’ note] by the South Africa’s Olympic Committee, sport games only for white athletes in Bloemfontein, the most racist city in the country” (Pudełkiewicz 1973, p. 119). Lest one forgets – similar sanctions towards a country which did not respect basic sport values were administered by FIFA in 1961 when it suspended its racist federation in the membership status.

In this context it is necessary to unquestionably acknowledge the effectiveness of the influence of the sport sphere on the socio-political dimension. In both cases the exclusion of South Africa from world

sport institutions as well as depriving the country of the possibility of participation in international events, despite the initial indecisiveness of the organization in terms of consequences for the violation of the anti-discrimination policy, contributed to the abolishment of apartheid in the region and the following democratization of the country, because the south African progress in this matter allowed for its reintegration with Olympic structures (1991) as well as the world football federation (1992).

Keeping to speculations about social disintegration motivated by sport, one cannot agree with praises of racial tolerance in Latin America where, the historically obvious process of racial mixing is approved as a negation of the existence of the pattern of racial conflict in this region, which supposedly suggest anthropological equality. This idea is negated by not only the lack of any substantial basis for mutual exclusion of the phenomena – miscegenation and racism (Jackson 1985, p. 17), but above all by the possibility to exemplify particular behaviours exhibited on the inter-social level which indicate the existence of suppressed or partially masked prejudice towards people with different skin colour. Although it seems impossible to establish a causative connection between the condemnation of racial discrimination and its full disappearance from minds and folklore, which is shown by quite frequent displays of disdain towards African Americanism, visible in almost every sphere of coexistence – including sport, in this context represented by football.

Latin American football, dominated in the first stages of its development by racial and social issues, reflects the spectrum of the problem of discrimination towards black people. Especially in Rio de Janeiro in Brazil this phenomenon has become so serious that it led to the differentiation of two independent football leagues which voluntarily left the official association - *Liga Metropolitana de Desportos Terrestres* (LMDT) – by five clubs opposing the entrance of black players to team plays. The aim of the separate organization - *Associação Metropolitana de Esportes Atléticos* (AMEA) – was to preserve the elitist appearance, which was expressed in the introduction of league charter in 1925, which was to be filled out before each match by every player. In the presence of the club owners and a three-person committee players were obliged to confirm their identity and current social status by providing few personal details, including nationality, education and employment data. Considering the fact that in the country where education and the ability to read and write were not common, such practice should be interpreted as a test clearly aiming at excluding black and poor people from football tournaments (Mason 2002, p.70).

In Sao Paulo as well, African Brazilians had no access to functioning football clubs, which were operating on strict rules of racial segregation. As a consequence, even before 1914 they started to create their own independent sport organizations, com-

peting with the exclusive clubs of football aristocracy, leading to the establishment of the first match between black and white players in 1927 on 13th of May as a part of the celebration of the Day of the Abolition of Slavery which happened in 1888 (Mason 2002, p.73). Nonetheless, ever since 1921 the prohibition of drafting black players to the national team for South American Championships, enforced by presidential decision, does not allow for a suspicion of decreasing displays of racism in the region. On the contrary, ethnically based prejudice was openly displayed during international matches in the region. For example, during Copa America when Uruguay defeated Chile (4-0), journalists and activists from Chilean association demanded the annulment of the result justifying their request by an unlawful participation of two black players – Gradin and Juan Delgado (Szczepłak 2007, p. 38). The paradox of the situation needs further clarification, because according to the statistics, the title of the best player in the same tournament was awarded to a black player – Jose Leonardo Andrade of Uruguay, which caused no objections, mainly because of the fact that except his success in football, the athlete was one of the best sprinters of South America and the continent record holder for 400m run, which undoubtedly gained him many loyal fans and recognition on the entire western hemisphere.

Sociologically proven admiration for champions, resulting from nation's identification with their success, simultaneously being a demonstration of the countries superiority on the international stage has to be recognized as a key factor influencing the delegitimation of discriminating procedures towards the black people. When mainly black and mulatto team – Vasco da Gama – won national championship two times in a row, or unofficial wins of African Brazilians from Sao Paulo over top white teams, supplied sufficient grounds for reevaluation of the foregoing restrictions and the undeniable potential of black athletes had begun to be utilized for representative purposes. Although the first world cup did not include any player outside the accepted somatic norm, but in 1938 a black forward was drafted – Leonidas dubbed “the black diamond” and the best player of the tournament as well as the defender Domingos de Guia.

Breakthrough, although desired, brought a twofold threat to the social unity and integrity. Firstly, it did not do away with the conscious prejudice, strongly embedded in Latin American conviction about the inferiority of the Negroid race. Black players are priced as long as their accomplishments clearly strengthen the nation. In case of a failure they are instantly isolated from the society as public enemies⁶, who – as described by a football player Fausto – are like oranges – “one day squeezed and thrown away by the white owners” (Mason 2002, p. 78). Secondly, it created the illusion of the accept-

ance and tolerance of otherness, expressed through public promotion of figures like Pelé, Cafú or Ronaldo, solidifies the mistaken notion of the uprooting of racism. Meanwhile, in the contemporary Latin America, black skin and African facial features are still a burden determining the social status, which is confirmed by the fact that only Capacabana is still a place of ethno-cultural synthesis allowing for more or less equal access for everybody. Little football league however, like those created by Brazilian footballer Zico, cooperating with European counterparts, are open mainly for white children, whose parents can afford to pay the tuition fees for professional training⁷. It must be stressed that the secret real extent of racism in Latin American sport is not a singular case. In the United States and in many European countries as well this is still a current issue, although masked by the façade of glorified ideal of democracy and equality.

Even literature from the 60s and the 70s provides evidence for discrimination in American sport as a by-product of the overall racial problem existing on many levels – mainly political, economic and socio-cultural⁸. According to Pudełkiewicz, who studied this phenomenon in the given period, it was exhibited by “severe exploitation of black athletes and a lack of care for them after their careers are over” (Pudełkiewicz 1973, p. 133), proof of which was supposed to be the career of leading American athletes such as Jack Johnson who was regarded as one of the best heavyweight boxers of all time, who after leaving professional sport had to resolve to working as a circus clown. Another temporary black US hero – four time Olympic champion in Berlin Jesse Owens – in poverty after retiring from sport, earned his living by “racing with dogs, horses and motorcycles” (Pudełkiewicz 1973).

Nowadays, the presence of African Americans representing the US being a common thing gives the wrong impression that the problem of racial discrimination is over, displays of racial prejudice, although in different form, still dictate the way black and Latino people are perceived in the North American society. According to analysts⁹, this phenomenon can be brought down to the institutional level, understood as the inability of these people to take managerial positions or leading places in a team, which in common discourse is explained by athletic, genetically conditioned physique of African American athletes, making them more suitable to play in defense or support. The situation is reflected in data from 2009, which indicates that the ratio of black players to white players who play as quarterback in the NHL was only 1:5¹⁰.

7 Film from the *History of Soccer: The Beautiful Game* series episode *Brazil*, distribution in Poland: Carisma Entertainment, Warsaw 2004

8 See H. Edwards, *Revolt of the Black Athlete*, New York 1969; J. Olsen, *The Black Athlete: A Shameful Story*, New York 1968; T.F. Gosselt, *Race: The History of an Idea in America*, Dallas 1963; M. Harris, *Patterns of Race in the American*, New York 1964.

9 See K.L. Shopshire, *In Black and White: Race and Sports In America*, New York-London 1996; R. Woods, *Social issues in Sport*, United States of America 2007.

10 Only 16% of All quarterbacks In NHL In 2009 were Black, 81% on the

6 The strongest evidence of the return to racist ideas comes from 1950 when Brazil's loss to Uruguay was entirely blamed on Tyree Black players – Bigode, Juvenal and Barbosa, with the latter being accused of deliberate action for the disadvantage of the country.

It is necessary to mention that they constituted over 67% of all players, which confirms the fact that African American minority was pushed back to the defense line, which is, after all an integral part of every team, but without the accompanying social admiration. From the sociological perspective, it is the one who scores the points not the support that receives the greatest appreciation.

Summary

Although fragmented – because constrained mainly to empirical sphere and the description of representative facts – the characterization of the problem of racial discrimination in the contemporary society of the western hemisphere gives strong foundation to treat sport as an ambivalent and contextual category. Unusually broad spectrum of the physical culture, even when narrowed down to its social aspect, makes it virtually impossible to show in full the quantity, quality and the specific nature of the relation between sport with every other aspect of life. In conclusion, it must be emphasized that, in this article the author chose to utilize the narrow spectrum of analysis which stresses the subjectively chosen aspects of this relation, which highlight the nature of its integrative and disintegrative forms, whilst omitting other less important aspects. One must keep in mind the relations which were not described in this article¹¹:

- Biological – emphasizing the possibility of satisfying through sport the natural need for movement which indicates the need to care for sufficient amount of physical activity, especially among children and youth raised in conditions of prevalent technological access, which discredits sport ideals;
- Psycho-social – concerning the personal experiences of individuals, their need for competition, self-expression, unloading of psychological stress and hedonistic considerations.

Furthermore, the omission in the characteristic of utilitarian aspects of sport in its conscious use for shaping national prestige, migration issues as well as those connected with women participation in sport competition, which in subjective view might aspire for priority issues in terms of studied problem, does not stem from the depreciation of their importance. On the contrary, acknowledging the prevalent influence of the mentioned areas on social dimension, makes it necessary to analyze the entirety of the problem, which is enabled by the technical criteria of this article. Thus, its goal is to emphasize the multifaceted nature of sport, which in light of the provided examples clearly and transparently justifies the notion of its significant role in the process of transformation and formation of contemporary societies.

References:

1. Edwards H. (1969), *Revolt of the Black Athlete*. Free Press, New York 1969,
2. Ferenc J. (2008), *Sport w służbie polityki. Wyścig Pokoju 1948 – 1989*. Trio, Warszawa,
3. Gawrycka I. (2009), *Fenomen futbolu latynoamerykańskiego*. W: Gawrycki M.F., *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*, PWN, Warszawa,
4. Gosselt T.F. (1963), *Race: The History of an Idea in America*. Dallas,
5. Harris M. (1964), *Patterns of Race in the Americas*. Walker, New York,
6. Hoetink H. (1967), *The Two Variants in Caribbean Race Relations: A Contribution to the Sociology of Segmented Societies*. Oxford University Press, London,
7. Jackson R.L. (1985), *Postać Czarnego w literaturze latynoamerykańskiej*. Wrocław,
8. Krawczyk Z. (1973), *Sport w społeczeństwie współczesnym*, PWN Warszawa,
9. Lipoński W. (2002), *Sport (w:) Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX wieku*. UAM, Poznań,
10. Mason T. (2002), *Pasja milionów. Piłka nożna w Ameryce Południowej*. Marabut, Gdańsk,
11. Młodzikowski G. (1979), *Polityka i sport*. Sport i Turystyka, Warszawa,
12. Olsen J. (1968), *The Black Athlete: A Shameful Story*, New York,
13. Panfil Ł., Seweryniak T. (2009), *Wybrane czynności umiędzynaradawiania kadr organizacji sportowych*. AWF Wrocław, Wrocław,
14. Pudełkiewicz E. (1973), *Społeczno-historyczne tło ideologii rasizmu w sporcie*. W: Z. Krawczyk (red.), *Sport w społeczeństwie współczesnym*. PWN, Warszawa,
15. Radnedge K. (2006), *Encyklopedia Piłki Nożnej*. Bellona, Warszawa,
16. Shropshire K.L. (1996), *In Black and White: Race and Sports in America*. NYU Press, New York and London,
17. Sochacka J., *Chuligaństwo stadionowe jako samodzielne zjawisko społeczne i przedmiot regulacji prawnych. Zarys problematyki*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Zakład Kryminologii, tom XXXII/2010,
18. Solaún M., Kronus S. (1973), *Discrimination without Violence: Miscegenation and Racial Conflict in Latin America*. Wiley, New York,
19. Sporek T. (2007), *Sponsoring sportu w warunkach globalizacji*. Difin, Warszawa,
20. Czerwiński J., Sozański H. (2009), *Współczesny sport olimpijski. Zarys problematyki*. Wydaw. Uczelniane AWFIS, Gdańsk,
21. Szczepłek S. (2007), *Moja historia futbolu, t. I – Świat*. Presspublica, Warszawa,
22. Woods R. (2007), *Social Issues in Sport*. Human Kinetics, United States of America.

¹¹ Rother hand were white. R. Woods, *Social...*, op.cit., s. 206.

¹¹ For more see: Z. Krawczyk (Edit.), *Sport in contemporary society*, Warsaw 1973, p. 7-28.

Website links:

23. BBC: <http://www.bbc.co.uk>,
24. *EUR-Lex* - Dziennik Urzędowy <http://eur-lex.europa.eu>,
25. FC Liverpool Official Club Website: <http://www.liverpoolfc.com>,
26. Internationaal Centrum voor Ethiek in de Sport: <http://www.ethicsandsport.com>,
27. Komisja Europejska: <http://ec.europa.eu>,
28. Międzynarodowa Federacja Koszykówki: <http://www.fiba.com>,
29. Międzynarodowa Federacja Piłki Nożnej: <http://www.fifa.com>,
30. Międzynarodowa Federacja Piłki Siatkowej: <http://www.fivb.org>,
31. Ministerstwo Sportu i Turystyki Rzeczypospolitej Polskie: <http://www.msport.gov.pl>,
32. Official website of the Olympic Movement: <http://www.olympic.org>,
33. Organizacja Narodów Zjednoczonych: <http://www.un.org>,
34. Polski Komitet Olimpijski: <http://www.olimpijski.pl>,
35. *Sports Statistics and History*: <http://www.sports-reference.com>,
36. The Globe and Mail: <http://www.theglobeandmail.com>,
37. The Stadium Guide: <http://www.stadiumguide.com>,
38. Urząd Komitetu Unii Europejskiej: <http://www.cie.gov.pl>.

Nośniki multimedialne:

39. film z cyklu *Historia Futbolu. Piękna Gra*, dystrybucja w Polsce: Carisma Entertainment Group, Warszawa 2004:
odc. *Brazylia*,
odc. *Mroczne strony futbolu*.